

סטארט-אפ בימי התורכים: הדרים בארץ-ישראל

יואב כסלו

נחום קרלינסקי, פריחת ההדר: יזמות פרטית ביישוב, 1890–1939,
הוצאת מאגנס, ירושלים תשס"א, י"ג+315 עמודים

בארבע מאות השנים שהיתה ארץ-ישראל כפופה לשלטון העות'מני (התורכי) היתה הארץ ענייה וכלכלתה אגררית. רוב תושביה היו חקלאים של סף קיום, פלאחים מעבדי אדמות או בדווים נודדים שבקושי סיפקו מזון לעצמם ולבני משפחותיהם, ממשקיהם ומעדריהם. הערים היו קטנות, תושביהן גם הם היו עניים, והשווקים מצומצמים. התמונה הזאת החלה להשתנות במחצית השנייה של המאה ה-19 כשעשתה כלכלת הארץ את הצעדים הראשונים לקראת השתלבותה בצמיחה העולמית. גם בחקלאות נראו סימני שינוי: בשנת 1869 נוסדו מושבות הגרמנים (הטמפלרים) הראשונות, בשנת 1870 קם בית-הספר החקלאי מקווה-ישראל, ובשנים 1873 ו-1878 נוסדו שתי המושבות היהודיות הראשונות, מוצא ופתח-תקווה. בשלהי המאה החלה תקופת העלייה הראשונה (1892-1903).

ההתחלות היו צנועות, אך הטמפלרים, העלייה הציונית וההתיישבות שינו, אמנם בהדרגה, את חקלאות הארץ וכלכלתה. המתיישבים הגרמנים הביאו אתם מכוונות ושיטות עבודה מתקדמות, ונהנו מתרומות של הקהילות התומכות בגרמניה. בזכות הסיוע של הברון אדמונד דה רוטשילד ניצלו האיכרים במושבות מרמת החיים הנמוכה של החקלאות המסורתית. החקלאות היהודית והחקלאות הגרמנית היו עתירות הון, יחסית לתקופה.

פיתוח כלכלי מותנה בחליפין ובסחר. חקלאות מודרנית מייצרת לא רק לצריכה עצמית אלא גם ובעיקר לשוק: להחלפת מוצרי המשק בתשומות קניות, למכשירים ולסחורות שמשפחה מודרנית זקוקה להם. מאחר שהשווקים המקומיים הדלים הגבילו את התפתחות הסחר המקומי של המושבות הראשונות, גידלו החקלאים הגרמנים גפנים וייצרו יין לייצוא. בעקבותיהם הלכו גם האיכרים היהודים, בסיוע הברון רוטשילד והמדריכים ששלח לארץ-ישראל. אולם הצטרפות המושבות היהודיות לענף הציפה את השווקים, שהיו כנראה מצומצמים, ובסוף המאה ה-19 היה מחירו של יין מארץ הקודש באירופה רק עשירית מרמתו עשרים שנה קודם לכן (כרמל, תשל"ג). הברון תמך בעקירת כרמים. גורל ההדרים היה טוב יותר.

פרי ההדר גדל בארץ-ישראל כבר בימי בית שני, אך ייצוא תפוזים החל כנראה רק במחצית השנייה של המאה ה-19, עם התפתחות התחבורה הימית, העלייה ברמת החיים במדינות המתועשות, וההכרה בערך המזין של הפרי עתיר הוויטמינים. המחיר שבני אירופה היו מוכנים לשלם עבור התפוזים היה גבוה במיוחד: הוא כיסה את עלויות הייצור והטיפול הגבוהות ואת המשלוח למרחקים גדולים, ועוד השאיר תמורה נאה לפרדסנים. גם תכונות אגרוטכניות סייעו לענף: הקרקע החולית התאימה לגידול הדרים אך לא לגידול גרעינים וירקות כגידולי בעל במשק הפלאה, ועל כן היה קל יחסית למתיישבים היהודים לרוכשה; ובמישור החוף, בקרבת הנמל, היו מי תהום בעומק לא רב.

ההכנסה הגבוהה שהניב גידול פרי ההדר מסבירה את התפתחות המואצת. אולם לא תמיד היו הכנסות הפרדסנים גבוהות. במאה וחמישים השנים האחרונות התנסה הענף בשלושה מחזורי רווחיות: הכנסות נאות והתרחבות עד מלחמת העולם הראשונה, והפסקת הייצוא בגלל המלחמה; התאוששות וגאות בתום המלחמה, עם בוא השלום, ואחריהן התמוטטות הביקוש בשנות השלושים בגלל המשבר שפרץ בכל המדינות המתועשות, משבר שהיה מלווה באבטלה וירידה חריפה בהכנסות, והפסקת הסחר הבין-לאומי בתקופת מלחמת העולם השנייה; חידוש הענף במדינת ישראל והתרחבות רבה, ולאחר מכן הרעה הדרגתית בתנאי הסחר ובעקבותיה צמצום שטחי ההדרים החל בסוף שנות השבעים של המאה ה-20 ועד היום. נחום קרלינסקי מטפל בספרו בשתי התקופות הראשונות, עד שנת 1939, והוא דן בהדרים משני היבטים: התפתחות טכנולוגית וכלכלית, ובחינת הענף כדוגמה ליוזמה פרטית ביישוב היהודי בארץ-ישראל.

חלוצי הפרדסנות היהודית קנו פרדסים נושאי פרי מבעלים ערבים. הבאים אחריהם רכשו אדמות ונטעו פרדסים, אך העיבוד הוסיף להיות בשיטות המקובלות בפרדס הערבי המסורתי. בהדרגה התפתחה פרדסנות חדשה. עד מלחמת העולם הראשונה היו הגננים של הברון המקור העיקרי לידע חקלאי מודרני לפרדסנים היהודים, אך כבר בשנת 1891 נכתב ספר ההדרכה הראשון בשפה העברית. באותה תקופה החל להיכנס לפרדס גם מיכון, בייחוד להפעלת הבארות להספקת מים להשקיה. ענף הפרדס התרחב. בראשית המאה ה-20 היה שטח הפרדס במושבות היהודיות כאלפיים דונם והוא גדל ביותר מפי ארבעה עד שנת 1914. מלחמת העולם קטעה את ההתפתחות, אולם כבר לפני הונחו היסודות להתקדמות כלכלית וטכנולוגית, וזו אכן מומשה אחריה. בשנת 1927 היה שטח הפרדס שבידי יהודים קרוב ל-20,000 דונם, ובשנת 1936 - 160,000 דונם. ההדרים היו לענף מוביל בכלכלה, בשנות השלושים הם תרמו כתשעים אחוזים מכלל הייצוא של המשק היהודי בארץ-ישראל (Metzer, 1998).

הרווחיות הגבוהה משכה לענף משקיעים רבים - איכרים, אנשי עיר ואף בעלי הון מחוץ לארץ. ההכנסות הנאות אפשרו לפרדסנים לחסוך ולהמשיך ולהשקיע ברכישת קרקעות ובנטיעה. בענף רווחי כדאי גם להשקיע בלימוד ובשיפורים. חקלאים מארץ-ישראל נסעו

לקליפורניה והעתיקו כלים ושיטות עבודה. קרלינסקי סוקר בהרחבה את הכלכלה והאגרוטכניקה של גידול ההדרים ואת התפתחותן. הוא מתאר ומקים לתחייה דיונים שהסעירו את ציבור החקלאים על השקיה, הכשרת קרקע, הכנת שתילים, מרווחי נטיעה, וההשוואה בין עבודה עברית לעבודה ערבית בפרדס. בספר משולבות תמונות הממחישות לקוראים את הטכנולוגיה, הפרסומים של התקופה והדמויות המרכזיות של הענף.

המגזר הערבי

ערב מלחמת העולם הראשונה היו יותר משני־שלישים משטח הפרדס בארץ בידי בעלים ערבים. בדומה למגזר ההדרים היהודי, גם הפרדסנות הערבית התרחבה אחרי מלחמת העולם הראשונה, אף כי לא בקצב כה מהיר. גם במגזר הערבי הפך הפרדס לענף הגדול, ופרי ההדר היה המרכיב העיקרי ביצוא. ההון להשקעה בא ממקורות פנימיים מועטים, מצבירת רווחים אצל הנוטעים הראשונים, ובעיקר ממכירת קרקעות ליהודים. עם ההון באה גם הטכנולוגיה, והפרדסנים הערבים אימצו שיטות וכלים מודרניים. הפרדס, שתוצרתו נועדה לשוק העולמי, ונדמה היה שאינו יודע שובעה, היה הענף עתיר ההון והטכנולוגיה היחיד במגזר החקלאות הערבית המסורתית.

יוזמה פרטית

ההתיישבות החקלאית היהודית בארץ־ישראל היתה בתחילתה התיישבות של אנשים פרטיים שקנו אדמות בכספם. אולם החל בימיה הראשונים של התנועה הציונית ראו עצמם העולים, ובהם צעירים רבים חסרי פרוטה, כשליחי העם היהודי, והמוסדות הלאומיים ניסו לסייע להם. הון פרטי והון לאומי היו שותפים בבניין היישוב – שותפים ומתחרים. המאבק בין ימין לשמאל ובין הון פרטי לפועלים נערך בפרדסים, בשם דרישת הפועלים היהודים לעבודה עברית (בשכר עברי), ובוויכוח הציבורי. הרוחות להטו. האיכרים הואשמו שהם 'בועזים', שעניינם לרווחים ולא לבניין הארץ, ומשה סמילנסקי השיב ש'לא דגניה תגאל את הארץ [...] כי אם פתחתקווה קפיטליסטית' (קרלינסקי, עמ' 45).

אך סמילנסקי היה אחד הדוברים הבודדים של המגזר הפרטי. היוזמים הפרטיים – בחקלאות, בתעשייה ובשירותים – היו גם הם חלוצים ומקימי בית לאומי בארץ־ישראל, אולם מטבע הדברים הם היו עוסקים בעיקר בעבודתם, עושים לביתם. לעומתם, פועלי העיר וההולכים להתיישבות השיתופית (בעיקר בקיבוצים) פעלו במשותף, נשענו על סיוע ציבורי והוציאו מתוכם מנהיגים בתעסוקה מלאה, עורכי עיתונים ואנשי איגודים מקצועיים. כך כבשה תנועת העבודה את הוירה הפוליטית וכך נדחקה היוזמה הפרטית אל שולי המיתוס הארץ־ישראלי. ההיסטוריה המקובלת מקטינה את תרומת המגזר הפרטי, וקרלינסקי מנסה לתקן את המעוות הזה.

ואמנם היוזמה הפרטית זיהתה את הפוטנציאל של גידול וייצוא פרי הדר והפכה את הפרדס לענף המרכזי בחקלאות הארץ ובכלכלתה, אך בירור הדוגמה אינו פותר את הוויכוח בין החלוציות הפרטית לחלוציות הציבורית-לאומית. ענף ההדרים היה בר-מזל במיוחד, התפתחותו היתה ניצול של חלון הזדמנויות. אולם התנועה הציונית לא קמה בתנאי שהכלכלה תהיה רווחית, במיוחד לא החקלאות. ההון הלאומי נועד ללכת למקומות שאליהם לא היה ההון הפרטי זורם. קרלינסקי מתקן את התמונה אך אינו מסכם את הוויכוח. ספק אם הוא יסוכם אי-פעם.

מקור הספר הוא במחקר לדוקטורט. מחקרים כאלה מתמקדים בדרך-כלל בתחומים מקצועיים צרים. קרלינסקי בחר בנושא מעניין בעל השלכות רחבות, וכינס חומרים היסטוריים המשתלבים לתמונה מקיפה. עם זאת, היה אפשר לוותר על כמה מסממני הדוח המחקרי. למשל, לצמצם הערות שוליים, ובייחוד לוותר על ההישענות על הספרות הכלכלית והתאורטית. הספרות הזאת אינה נחוצה להסברת העניין, ולעתים השימוש בה מוטעה. לדוגמה, התאוריה של פון טיונן (עמ' 63) היא מודל של שיווי-משקל מרחבי בחקלאות רבת-מוצרים (לווה [1963] מציגה בבהירות). אין צורך לגרור אותה להסברת העובדה הפשוטה שבימים שההובלה היבשתית נעשתה על גב גמלים התרכזה נטיעת הפרדסים בקרבת הנמל. פריחת ההדר מומלץ לכל מי שמתעניין בארץ-ישראל, בתולדות היישוב ובחקלאות. הכתיבה בהירה, הדיון מכסה היבטים היסטוריים, טכנולוגיים, כלכליים ואישיים, הסגנון שוטף. הספר ייקרא בעניין וישמש מקור עשיר למידע על תקופה סוערת ואנשים רבי-מעש.

ביבליוגרפיה

- לווה יהודה, המשק החקלאי וניתוחו הכלכלי, תל-אביב 1963.
 כרמל אלכס, התישבות הגרמנים בארץ-ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית, ירושלים תשל"ג/1973.
 Metzger Jacob, *The Divided Economy of Mandatory Palestine*, Cambridge 1998.